

Adam Lityński

Wyższa Szkoła Humanitas w Sosnowcu
e-mail: adamlityn@interia.pl

ORCID: 0000-0003-0899-9130

DOI: 10.15290/mhi.2022.21.01.10

Profesor Stanisław Płaza – badacz sejmików. O Mistrzu

ABSTRACT

Stanisław Płaza (1927–2006) to postać pierwszoplanowa wśród uczonych piszących o sejmikach. Już pierwsza książka zaskakiwała samą konstrukcją. Stanisław Płaza stworzył syntezę naszej wiedzy o sejmikach koronnych. Autor przybliży czytelnikowi postać Uczzonego, jego życie. Zanim ukończył szkoły znalazł się (w 1940 r.) z całą rodziną w sowieckim łagrze, jak wielu Polaków w wyniku sowieckiej okupacji ponad połowy Polski po pakcie Hitler-Stalin (z 1939 r.). Po wojnie powrócił do Polski, ukończył studia i został pracownikiem naukowym Uniwersytetu Jagiellońskiego. Uzyskał tytuł profesora. Sejmik został przez Stanisława Płazę oryginalnie umieszczony w całym skomplikowanym systemie organów państwowych oraz samorządowych. Stanisław Płaza uporządkował nasze wyobrażenia i naszą wiedzę o ustroju dawnej Rzeczypospolitej, a zwłaszcza o systemie parlamentarnym, fundamentalnym w ustroju demokracji szlacheckiej. Autor też dużo pisywał o sejmikach dawnej Rzeczypospolitej, przyjaźnił się i współpracował z Profesorem Stanisławem Płazą. Mimo wysokiego uznania mistrzostwa Profesora Stanisława Płazy, piszący te słowa nieraz z Nim polemizował naukowo. Obecnie autor przypomina naukowe osiągnięcia Profesora Stanisława Płazy i dawne polemiki, które były z uwagą obserwowane w środowisku.

**Professor Stanisław Płaza – Researcher of Noble Parliamentary Assemblies.
About the Master**

ABSTRACT

Stanisław Płaza (1927–2006) is a leading figure among scholars writing about local noble parliamentary assemblies. Stanisław Płaza created a synthesis of our knowledge about Crown local noble parliamentary assemblies. The author introduces the reader to the figure of the scholar, his life. Before Płaza finished school he found himself (in 1940) with his whole family in a Soviet Gulag, like many Poles, as a result of the Soviet occupation of over half of Poland after the Hitler-Stalin pact of 1939. After the war he returned to Poland, completed his studies and became a researcher at the Jagiellonian University. He obtained the title of professor. Stanisław Płaza placed the local noble parliamentary assembly in an original way in the whole complicated system of state and self-government bodies. Stanisław Płaza put in order our ideas and our knowledge about the system of the former Republic of Poland, and especially about the parliamentary system, fundamental in the system of noble democracy. The author himself wrote a lot about the local noble parliamentary assemblies of the former Republic of Poland, and was a friend and collaborator of Professor Stanisław Płaza. In spite of the high recognition of Professor Stanisław Płaza's mastery, the author often argued with him academically. Currently, the author recalls the scientific achievements of Professor Stanisław Płaza and old polemics, which were closely observed in scholarly circles.

Słowa kluczowe: Profesor Stanisław Płaza, Uniwersytet Jagielloński, sejmiki

Key words: Professor Stanisław Płaza, Jagiellonian University, local noble parliamentary assemblies

Sejmiki ziemskie Rzeczypospolitej Obojga Narodów od dawna budziły zainteresowanie badaczy dziejów ustroju i nie przypadkiem – jak to niegdyś napisał znawca problematyki parlamentaryzmu – „zagadnienie funkcjonowania sejmików w ciągu XVII i I poł. XVIII stulecia stanowi kluczowy problem badawczy”¹. Żywy rozwój badań w tym przedmiocie rozpoczął się od klasycznego dzieła Adolfa Pawińskiego o sejmiku kujawskim, poprzez lituanistyczne rozprawy Andrzeja B. Zakrzewskiego, a dzisiaj kończy się na badaniach i edycjach źródeł dokonywanych głównie przez Michała Zwierzykowskiego. Pomiędzy tymi nazwiskami i wiążącymi się z nimi datami mieści się literatura naukowa ogromna i samo tylko przytoczenie licznych prac rozsądziłoby

¹ H. Olszewski, *Praktyka limitowania sejmików*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” (dalej: CPH) 1961, t. 13, z. 1, s. 33; Idem, *Sejm w dawnej Rzeczypospolitej. Ustrój i idee*, t. 2: *Studia i rozprawy*, Poznań 2002, s. 278.

ograniczone ramy niniejszego artykułu. Warto wszak z naciskiem podkreślić, że większość badających i wnoszących nowe ustalenia to historycy ogólni, a nie historycy prawa. Przyjdzie do tego wrócić. Nasuwa się natomiast fraza użyta przez Wieszcza, iż „było cymbalistów wielu...”. Było więc badaczy sejmików ziemskich wielu, ale żaden nie może się równać ze Stanisławem Płazą. Stanisław Płaza to postać pierwszoplanowa wśród uczonych piszących o sejmikach, mimo że nie wyróżnia się liczebnością swoich prac, ale ich jakością i koncepcją teoretyczną w omawianej materii nie ma sobie równych. Najpierw więc kilka słów o osobie.

Postać m.in. zaprezentowała niegdyś Dorota Malec na specjalnej sesji naukowej na UJ, poświęconej pamięci Profesora Stanisława Płazy. Oddajmy jej głos:

Profesor Stanisław Płaza urodził się w roku 1927, na kresach południowo-wschodnich ówczesnej Rzeczypospolitej, w Jarosławicach koło Zborowa. Rodzice prowadzili gospodarstwo rolne. Rodzina żyła szczęśliwie do roku 1940, kiedy podzieliła tragiczny los wielu setek tysięcy Polaków i deportowana została na Ural, najpierw do miasta Krasnouralsk, gdzie Pan Profesor, jak wielu jego rówieśników, którzy doświadczyli tych samych tragicznych kolei losu, zmuszony był do zajmowania się ciężką pracą fizyczną. Różne to były zajęcia: praca przy rozbudowie stadionu miejskiego, w sowchozie, w biurze inżynieryjnym, w gospodarstwie rolnym, w kuźni. Do Polski rodzina wróciła w roku 1944, szukając swojego miejsca².

Stanisław Płaza po podjęciu pracy na Uniwersytecie zajmował się historią ustroju i prawa w Polsce. Pierwszą połowę swojego naukowego życia Uczony poświęcił sprawom ustroju wsi oraz prawa wiejskiego; wydawał księgi sądowe wiejskie, wykorzystując swoją wiedzę z zakresu archiwistyki, nabytą w ciągu kilku lat zawodowej pracy w Archiwum Państwowym Miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego. Edycje źródłowe do dziejów wsi w dawnej Polsce wraz z podsumowującą rozprawą o warsztacie naukowym historyka wsi Polski feudalnej zyskały wysoką ocenę fachowców, którzy podkreślali nowatorski charakter opracowań³.

² D. Malec, głos w dyskusji po referacie: A. Lityński, *Uczony, nauczyciel, przyjaciel. Stanisław Płaza zapisany w mojej pamięci*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2017, nr 10 (4), s. 657; zob. także obszerniej D. Malec, *Prof. dr hab. Stanisław Płaza (1927–2006)*, „Palestra” 2006, z. 3-4, s. 320-324; W. Uruszczak, *Pożegnanie uczonego i wychowawcy młodzieży*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2008, t. 2, s. 13 i n.

³ Na wspomnianej sesji naukowej w UJ, poświęconej pamięci Profesora Stanisława Płazy, miałem zaszczyt wygłosić referat na temat naukowych osiągnięć Uczonego w przedmiocie sejmików. Wszystkie wystąpienia zostały później opublikowane w czasopiśmie „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2017, nr 10 (4). Tutaj korzystam z fragmentów mojego ówczesnego wystąpienia. Nosi ono tytuł: *Uczony, nauczyciel, przyjaciel. Stanisław Płaza zapisany w mojej pamięci*.

Następny etap naukowej twórczości zainicjował przedstawieniem procesu powstawania artykułów henrykowskich na tle tendencji reformatorskich w czasie pierwszego bezkrólewia po Jagiellonach (1572–1574). Prace nad tworzeniem artykułów henrykowskich przyniosły bliższe zetknięcie się Stanisława Płazy z problemami politycznymi na wysokim szczeblu, m.in. z funkcjonowaniem i polityczną oraz ustrojową rolą sejmików ziemskich. Już w monografii *Próby reform ustrojowych w czasie pierwszego bezkrólewia (1572–1574)* (Kraków 1969, s. 51 i n.; 71 i n.) pisał Stanisław Płaza o ówczesnych sejmikach przedkonwokacyjnych oraz pokonwokacyjnych. To zetknięcie się z bogactwem i dynamiką życia politycznego demokratycznej i liberalnej szlacheckiej Rzeczypospolitej może fascynować i pewnie tak było w odniesieniu do Stanisława Płazy. Drugą połowę swojego zawodowego życia poświęcił bowiem przede wszystkim badaniu ustrojowych form szlacheckiej aktywności politycznej, a w szczególności sejmików ziemskich, których – jak wiadomo – nader żywy rozwój nastąpił nieprzypadkowo po okresie pierwszego bezkrólewia pojagiellońskiego.

Po latach intensywnej kwerendy oraz pracy koncepcyjnej powstały w krótkich odstępach czasu dwie książki⁴ zaskakujące kręgi naukowe zamierzeniem autorskim, niekonwencjonalną konstrukcją oraz takimż wykonaniem. Zwłaszcza inaugurująca zamierzony cykl monografii sejmików rozprawa o ustroju i funkcjonowaniu sejmików i zjazdów szlacheckich województw poznańskiego i kaliskiego (1572–1632) zaskakiwała na wstępie samą konstrukcją. Składa się bowiem z części ogólnej, dotyczącej wszystkich sejmików Rzeczypospolitej w badanym zakresie chronologicznym oraz z części jak gdyby szczegółowej, będącej analizą ustroju i funkcjonowania sejmiku średzkiego (dla województw poznańskiego i kaliskiego) w latach 1572–1632. Pod skromnym tytułem „zagadnień ogólnych”, niewidocznym nawet w tytule książki, Stanisław Płaza stworzył syntezę naszej ówczesnej wiedzy o sejmikach koronnych w badanym przedziale czasowym.

Zauważmy, że sejmiki były instytucjami kultury politycznej; instytucjami cechującymi się dawnością i ściśle powiązаныmi z demokratycznymi tradycjami szlachty polskiej. Wszak to przywileje nieszawskie umocniły i prawnie zabezpieczyły społeczną i polityczną pozycję szlachcica oraz podniosły nieważne dotychczas sejmiki do roli gwaranta systemu społecznego i politycznego. Nie przypadkiem od daty przywilejów nieszawskich najczęściej⁵ liczy się czasy demokracji szlacheckiej, co tak bardzo różni szlachecką Pospolitą Rzecz od

4 S. Płaza, *Sejmiki i zjazdy szlacheckie województw poznańskiego i kaliskiego. Ustrój i funkcjonowanie (1572–1632)*, Warszawa – Kraków 1984; Idem, *Sejmiki i zjazdy szlacheckie województwa sieradzkiego. Ustrój i funkcjonowanie (1572–1632)*, cz. I, Kraków 1987.

5 Odmienną, autorską periodyzację zaproponował Waław Uruszczak, zob. W. Uruszczak, *Historia państwa i prawa polskiego 966–1795*, wyd. 4, Warszawa 2021, s. 34–36.

innych krajów ówczesnego świata. Złota wolność wspierała się na takim filarze, jak sejmik⁶.

Napisanie przez Stanisława Płazę syntezy problematyki ustrojowej sejmików jest dziełem wielkim, zaś jej połączenie z częścią szczegółową – sejmikiem średzkim, a trzy lata później także z sejmikiem sieradzkim – dało dodatkowo ważny wynik naukowy. Znakomicie ułatwiło spojrzenie na sejmik z perspektywy całego systemu ustrojowego, spojrzenie od strony centralnych organów państwa na czele z sejmem i królem. Sejmik został przez Stanisława Płazę oryginalnie wtopiony w cały skomplikowany system organów państwowych oraz samorządowych i ich funkcjonowania we wzajemnym powiązaniu. W części w pewnym sensie analitycznej, czytelnik otrzymał obraz sejmiku średzkiego (później sieradzkiego) od wewnątrz, od strony działania „koła” szlacheckiego, od strony uczestników zgromadzenia wojewódzkiego (ziemskiego), spogląda na problemy z ich punktu widzenia. Stanisław Płaza w pierwszej swojej książce o sejmikach stwierdził, że na sejmikach „opierał się cały, skomplikowany gmach naszego parlamentaryzmu” (s. 5). Jeśli tak, to nie sposób było nie postawić naukowego pytania o skład osobowy tej instytucji demokracji szlacheckiej, w tym także oczywiście o trwałość składu osobowego i ewentualne zmiany na przestrzeni tych ponad trzech stuleci. W odniesieniu do sejmików województw poznańskiego i kaliskiego z końca XVI i początku XVII w. Stanisław Płaza jednoznacznie stwierdził, że

prawo udziału w sejmiku z głosem stanowczym (...) mieli tylko ci, którzy posiadali w okręgu sejmikowym osiadłość, czyli ziemską posiadłość. Szlachta nieosiadła wprawdzie mogła przybywać na sejmik, ale formalnie jej udział w sejmiku nie liczył się, chociaż mogła odgrywać rolę w rozgrywkach politycznych⁷.

W badanym okresie Stanisław Płaza stwierdzał niską frekwencję szlachty na sejmikach⁸ a nawet próby wprowadzenia ustawowego obowiązku uczestniczenia w sejmikach. Z biegiem dziesięcioleci to się zmieniało i od połowy XVIII stulecia narastały reformatorskie tendencje do odsunięcia nieposesjonatów od sejmików, co wywoływało reakcje alternatywne⁹. Nie dziw: wszak uczestnictwo całej

⁶ Pisałem o tym w artykule złożonym do książki jubileuszowej Profesora Stanisława Płazy: zob. A. Lityński, *Sejmik jako instytucja demokracji szlacheckiej 1764-1793. Tradycje – mity – nowości – utopie*, [w:] *Parlamentaryzm i prawodawstwo przez wieki. Prace dedykowane Prof. Stanisławowi Płazie w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Malec, W. Uruszczak, Kraków 1999, s. 72 i passim.

⁷ S. Płaza, *Sejmiki i zjazdy szlacheckie województw poznańskiego i kaliskiego...*, s. 89.

⁸ Ibidem; także S. Płaza, *Sejmiki i zjazdy szlacheckie województwa sieradzkiego...*, s. 21 i n.

⁹ Kasztelan brzeski Marcin Matuszewicz w pamiętniku opisał jak to na sejmiku województwa brzeskiego propozycja wprowadzenia spisu uprawnionych do sejmikowania wywołała tak wielkie wzburzenie, że wnioskodawca został pobity i z trudem uratował życie, zaś projekt swój musiał publicznie podrzeć. M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. 2: 1758-1764, opr. i wstęp B. Królikowski, komentarz Z. Zielińska, Warszawa 1986, s. 610.

szlachty w sejmikach realizowało pierwszą ze „źrenic złotej wolności”, a mianowicie *aequalitas*, chociaż ta była mitem, który na sejmikach namacalnie się ujawniał. Warto też zauważyć, że aż do ustaw Sejmu Czteroletniego brak było zinstytucjonalizowanej formy kontroli osób przybywających na sejmiki. Argumenty z arsenału wolnościowych, o równości szlacheckiej jako elemencie wolności i demokracji, o tym, że klasyfikowanie szlachty według majątków *aequalitatem* wolnego Polaka niszczy¹⁰ zderzały się z argumentami znamionującymi nowe czasy. Konfrontacja tych dwóch sposobów myślenia wystąpiła zwłaszcza na forum Sejmu Czteroletniego, kiedy to w styczniu 1791 r. nad ustawą o sejmikach rozgorzała długa i ostra dyskusja. Tomasz Wawrzecki, przyszły Naczelnik Insurekcji, stwierdzał: „szlachcic nie jest to jedno, co obywatel każdy” i wprawdzie każdy szlachcic ma prawo do wolności i równości, „ale żaden do sejmików należeć nie powinien, póki [nie] jest obywatelem, obywatelem zaś nie szlachectwo, ale posesja czyni”¹¹. Bratanek króla, książę Stanisław Poniatowski w toku dyskusji nad *Zasadami do poprawy formy rządu* stwierdził: „Urodzenie czyni szlachcicem, ale też tego zaprzeczyć mi nikt nie zdoła, że posesja tylko obywatelem czyni”¹².

Erudycja, wnikliwość badawcza i znakomita znajomość źródeł dały obraz mistrzowski sejmiku jako fundamentalnej części organów ustrojowych państwa demokracji szlacheckiej. Pozwoliło to Stanisławowi Płazie na wysunięcie szeregu oryginalnych, dalekosiężnych, a gruntownie uzasadnionych koncepcji co do sposobu rozumienia Rzeczypospolitej i jej funkcjonowania. W książce o sejmiku średzkim (województw poznańskiego i kaliskiego) Profesor zabrał głos w bodajże wszystkich ważnych sprawach działania mechanizmu państwowego, prezentując liczne myśli zupełnie nowe, porządkując problemy, przypominając sprawy pomijane. Całość tworzy fascynujące łańcuchy myślowe. Na plan pierwszy wysuwa się myśl Stanisława Płazy o potrzebie spojrzenia na system parlamentarny jako jedność trzech współzależnych i powiązanych z sobą elementów: króla, sejmu oraz sejmików. Wcześniejsza literatura naukowa akcentowała przeciwstawianie sejmików sejmowi, na co Stanisław Płaza zapatrywał się krytycznie. Dziś już chyba rzadko kto zdaje sobie sprawę, że to Jemu zawdzięczamy to nowe spojrzenie na sejmiki i sejmy jako na pewną całość, a nie instytucje i siły antytetyczne. To było zupełnie nowe podejście. Porządkując pojęcia związane

¹⁰ Źródła zob. A. Lityński, *Sejmiki ziemskie 1764–1793...*, s. 119.

¹¹ Źródła oraz inne wypowiedzi w tymże duchu przytaczam w: A. Lityński, *Sejmik jako instytucja demokracji szlacheckiej...*, s. 75-76; zob. także A. Lityński, *Sejmiki ziemskie 1764–1793...*, s. 119-120; A. Lityński, *Szlachecka doktryna na sejmikach, czyli między mitem a utopią. Zagadnienia wybrane*, [w:] *Parlament, prawo, ludzie. Studia ofiarowane Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesiątolecie pracy twórczej*, red. S. Russocki i in., Warszawa 1996, s. 137.

¹² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, dział: Archiwum Sejmu Czteroletniego, sygn. 5, k. 376; zob. też A. Lityński, *Sejmik jako instytucja demokracji szlacheckiej...*, s. 75.

z problemem suwerenności wewnętrznej Rzeczypospolitej, Stanisław Płaza przyjął sygnalizowane w literaturze¹³ rozróżnienie między suwerennością polityczną i prawną, ale zmodyfikował ówczesne koncepcje, stawiając nowatorską tezę o dualistycznej suwerenności politycznej: stanu szlacheckiego i króla. To ostatnie wywołało dyskusję naukową, w której – nie kwestionując koncepcji co do zasady – sygnalizowano w odniesieniu do problemu suwerenności prawnej, natomiast Stanisław Płaza przedstawił swoją kolejną twórczą myśl, niezwykle ciekawą i naukowo inspirującą. Wyraził pogląd, że

suwerenność prawna przysługiwała systemowi organów parlamentarnych, które obejmowały króla, sejm (senat oraz izbę poselską) i sejmiki przy istnieniu między nimi pewnego stanu równowagi (s. 17).

Była to myśl nowatorska i chociaż wówczas zgłosiłem zastrzeżenie, że król sam w sobie, *rex solus*, nie miał suwerenności prawnej (w szczególności wszak nie miał władzy ustawodawczej względem szlachty), to jednak co do współsuwerenności króla jako stanu sejmującego zgoda była. W odniesieniu do relacji sejm–sejmiki, od dawna frapującej badaczy, Stanisław Płaza, konstatując, że „kwestia relacji między sejmem a sejmikami nadal nie była uregulowana ani przepisami prawa stanowionego, ani prawa zwyczajowego”, twierdził, iż milczenie prawa i doktryny

tłumaczy się tym, że dla ówczesnych działaczy był to problem jasny i oczywisty: sejm i sejmiki stanowią pewną całość, że ten tandem może w ogóle funkcjonować tylko razem i raczej mogli sobie wyobrazić sejmiki bez sejmu niż sejm bez sejmików. Problem zwierzchnictwa jednego organu nad drugim w ogóle dla nich nie istniał zapewne (s. 17).

I w dalszym ciągu wywiódł:

Dlatego chyba można mówić o staropolskim parlamentaryzmie, złożonym z króla, sejmu oraz sejmików, i dopiero tak rozumianemu parlamentowi przysługiwała suwerenność prawna. Przy jednoczesnej koncepcji federacyjności Rzeczypospolitej taki parlament odpowiadałby w państwach federacyjnych izbom złożonym z przedstawicieli państw federacyjnych (s. 17).

To myśl nowa, o poważnych konsekwencjach ustrojowych.

Sygnalizowany tutaj ciąg myślowy, od równowagi między sejmem a sejmikami i w konsekwencji przysługującej im łącznie suwerenności prawnej,

¹³ A. Lityński, *W kwestii suwerenności wewnętrznej Rzeczypospolitej w epoce oligarchii*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Prace Prawnicze” 1971, t. 2, nr 21.

doprowadził Stanisława Płazę do bardzo mocnego zaakcentowania istnienia „*sui generis* ustroju federacyjnego w Polsce”, zamiennie nazywanego quasi-federacyjnym charakterem Rzeczypospolitej (s. 17-18). Sama myśl nie była wprawdzie zupełnie nowa, ale wcześniejsze rozważania badaczy miały charakter ogólnohistoryczny, także socjologiczny, natomiast u Stanisława Płazy znalazła bardzo precyzyjne uzasadnienie prawnicze, co przy rozważaniach prawnoustrojowych ma pierwszorzędne znaczenie. Jak napisał, jeśli rozumieć ustrój Rzeczypospolitej jako quasi-federację województw minipaństw, to takie rozumienie niesie za sobą poważne konsekwencje.

Otóż reprezentanci tych minipaństw – województw na sejmie nie mogą być traktowani jak normalni posłowie sejmowi, lecz jak quasi-przedstawiciele państw, jak niemal dzisiejsi ambasadorowie czy pełnomocni ministrowie, wysłani na jakąś konferencję, której uczestnicy nie mogą narzucać sobie nawzajem swoich stanowisk. Tych uczestników wyposaża się w odpowiednie pełnomocnictwa oraz instrukcje. Jeżeliby więc obrady-pertraktacje (sejmowe) wyszły poza te instrukcje, to reprezentanci województw („państw”) musieliby odwołać się do swoich mocodawców. Praktyka sejmików posejmowych akceptowania lub nawet odrzucania uchwał sejmowych powinna być traktowana – wywodził Stanisław Płaza – jako swojego rodzaju ratyfikacja umów (s. 18).

Teza ta doprowadziła Stanisława Płazę do nowego spojrzenia na kwestię jedności w sejmie. Jeśli bowiem obrady sejmowe stanowiły w istocie pertraktacje sfederowanych terytoriów, to „przestaje być niezrozumiałym dziwactwem”, że uczestnicy nie mogą sobie nawzajem narzucać stanowisk, co wyjaśnia problem jedności. Było to kapitalne, nowatorskie podejście do fundamentalnego problemu ustrojowego dawnej Rzeczypospolitej. Koncepcja Stanisława Płazy była nie tylko oryginalna, lecz także twórcza, skłaniająca do ponownych przemyśleń podstawowych problemów ustrojowych. Stwierdzenie to jest aktualne, mimo iż wspomniana teza od razu wzbudziła zastrzeżenia, zważywszy, że jedność istniała, zanim wykształciły się struktury federacyjne państwa¹⁴. Na korzyść koncepcji Stanisława Płazy przemawia jednak okoliczność, że z jedności zaczęto czynić użytek dopiero w czasach, gdy owa federacyjność Rzeczypospolitej zaczęła się realizować.

Mandat poselski mógł być imperatywny, bo szlachecki „naród” był suwerenem politycznym w Rzeczypospolitej, z Pospolitą Rzeczą się identyfikował. Wskazywałem kiedyś¹⁵ incydent z 1792 r. na lubelskim sejmiku lutowym: jeden z jego uczestników (pozytywnie ustosunkowany do *Ustawy rządowej*) kryty-

¹⁴ A. Lityński, *O modelu monografii sejmiku...*, s. 156 i in.; Idem, *Sejmiki ziemskie 1764–1793. Dzieje reformy*, Katowice 1988, s. 143.

¹⁵ Idem, *Sejmik jako instytucja demokracji szlacheckiej...*, s. 81.

kował brak w tejże *Ustawie* związania posłów instrukcją, „podług której wolą Narodu, czyli wolą każdego województwa, w celu ustanowienia praw dla Narodu skutecznicą mają”. Mówca bał się „przemocy własnych posłów” (jakże to podobne do obaw „ojców założycieli” konstytucji amerykańskiej). Wywodził, że głosowanie przeciwko instrukcji obala „przyrodzone prawo w społeczności i umowę”, albowiem

wszelka władza w społeczności ludzkiej, a tym więcej prawodawcza początek swój bierze z woli narodu, a posłowie na sejm wybrani w istocie są reprezentantami województw i opowiadaczami woli współobywatelów instrukcją sobie daną wyjaśnionej, na której bezpieczeństwo wolności i swobód (...) zawisło¹⁶.

Dzieło to jest wielkie zawartymi tam myślami, nakreślonymi koncepcjami odczytywania zasad funkcjonowania dawnego organizmu państwowego wielkiej Rzeczypospolitej szlacheckiej, nowością spojrzenia na jej instytucje ustrojowe. Książki o sejmikach zawierają ogromne bogactwo myśli i informacji, w sposób charakterystyczny dla Stanisława Płazy uporządkowały nasze wyobrażenia i naszą wiedzę o ustroju dawnej Rzeczypospolitej, a zwłaszcza o systemie parlamentarnym, fundamentalnym przecież w ustroju demokracji szlacheckiej. Nie miejsce tutaj, by przypominać – na ogół znane – naukowe osiągnięcia Stanisława Płazy, a zwłaszcza jego główne dzieło o sejmikach województw poznańskiego i kaliskiego.

Warto jednak zauważyć, że swoje przemyślenia i nowatorskie koncepcje Stanisław Płaza znakomicie wykorzystał w popularnonaukowej formie cennej książki *Wielkie bezkrólewia*, wydanej już rok po drugiej książce o sejmikach (Kraków 1988). Podziwiać trzeba umiejętność nałożenia na siebie zagadnień prawnych (wyłożonych już w monografii o sejmikach średzkich) i wydarzeń historycznych z lat dwóch pierwszych wielkich bezkrólewii. Jednocześnie swoje wcześniejsze tezy, zwłaszcza o federacyjności Rzeczypospolitej, Stanisław Płaza umacniał przekazem materiału historycznego z lat 1572–1576. Jeszcze przed wielkimi bezkrólewiami:

(...) nawet w tych normalnych czasach, kiedy funkcjonowały wszystkie organy centralne z królem na czele – województwa jako podstawowe jednostki terytorialne, na jakie dzieliła się Rzeczypospolita, posiadały ogromną samodzielność, były jakby „państwem w państwie”. (...) W okresie bezkrólewia samodzielność województw niepomierne wzrastała. (...) Życie publiczne koncentrowało się

¹⁶ *Diariusz sejmików województwa lubelskiego, to jest ziemi lubelskiej i powiatu urzęd[owskiego] roku 1792*, Lublin 1792, s. 114, 115, 125; zob. też A. Lityński, *Sejmik jako instytucja demokracji szlacheckiej...*, s. 81; Idem, *Sejmiki ziemskie 1764–1793...*, s. 164; W. Szczygielski, *Referendum trzeciomajowe. Sejmiki lutowe 1792 roku*, Łódź 1994, s. 212.

w województwach, które właściwie przekształciły się w niemal udzielne organizmy państwowe, przypominające średniowieczne państewka dzielnicowe. Pełnię władzy przejmowały w nich organy lokalne („ile województw, tyle rządów”). Władzą zwierzchnią stawał się sejmik, obejmujący ogół miejscowej szlachty osiadłej, która mogła się samodzielnie zbierać i decydować o wszystkich sprawach swego terytorium. Taki stan rzeczy umacniał doktrynę polityczną, wytworzoną już wcześniej, iż suwerenność polityczna, jako najwyższa, nieograniczona władza w państwie, umożliwiającą swobodne decydowanie o sprawach publicznych – należy do szlachty. W okresie bezkrólewia do szlachty należała także suwerenność prawna, którą realizowała ona poprzez sejmiki i sejm konwokacyjny (...) (s. 77).

Po okresie bezkrólewia natomiast suwerenność zarówno polityczną, jak i prawną Stanisław Płaza widział jako podzieloną: ta pierwsza podzielona była – jak twierdził – między szlachtę i króla, ta druga zaś między króla, sejm i sejmiki. „Dopiero tak rozumianemu parlamentowi przysługiwała pełna suwerenność prawna” (s. 78). Autor podtrzymywał przy tym swoją wcześniejszą tezę, że „taki parlament odpowiadałby w państwach federacyjnych izbom złożonym z przedstawicieli państewek federacyjnych, przy czym izbę niższą tworzyłyby sejmiki, a więc miałyby ona charakter jakby rozproszony terytorialnie” (s. 79). W taki sposób Uczony widział oryginalne połączenie demokracji bezpośredniej z pośrednią. W łańcuchu konsekwencji wspomnianej tezy o federacyjnym charakterze Rzeczypospolitej, złożonej z województw – quasi-państewek, była i ta, że z fundamentalnej zasady równości państw (województw) wynikała niemożność narzucenia któremukolwiek woli innego województwa (państewka). „Dlatego w sejmie Rzeczypospolitej obowiązywała zasada jednomyślności, ale nie posłów, lecz województw, których wolę oni tylko przekazywali” (s. 79). Stąd brały się – wywiódł Stanisław Płaza – instrukcje poselskie. Obok nich jednak przekonanie o jedności federacyjnej, wielkiej Rzeczypospolitej oraz o potrzebie wspólnego działania w okresach zagrożeń skutkowało pozostawianiem posłom pewnej swobody działania. „Branie do braci” zaś było odwoływaniem się do rozproszonej izby niższej parlamentu. Analizy i syntezy Stanisława Płazy pozwoliły ujrzeć w całej złożoności nader skomplikowany mechanizm funkcjonowania liberalnego i demokratycznego państwa szlachty. To wielka zasługa naukowa Stanisława Płazy.

Oprócz cennych myśli generalnych monografie Stanisława Płazy przyniosły jakże wiele spostrzeżeń, uwag, obserwacji w części szczegółowej. Nie sposób wymienić ich wszystkich, więc przykładowo tylko wspomnę o przyczynkach do zagadnienia bezpieczeństwa obrad oraz wolności słowa, o obszernych i – jak zawsze – gruntownych uwagach na temat zwoływania obrad, oblatowania i publikowania dokumentów sejmikowych, o ważnych uwagach na temat genezy sejmików posejmowych. W monografiach sejmikowych są elementy

dyskusyjne¹⁷, ale nie ma punktów słabych, nieprzemyślanych, niedopracowanych. Dzieła to nowatorskie, wszechstronne, pełne nowych zapładniających koncepcji i myśli. Wykład jest klarowny, przemyślany i prowadzony z dużą dyscypliną. Cała konstrukcja, zwłaszcza pierwszej rozprawy (o sejmikach wielkopolskich), jest nowatorska i oryginalna.

Na koniec niniejszej wypowiedzi – ale nie dorobku Stanisława Płazy – koniecznie trzeba się zatrzymać nad dziełem życia Stanisława Płazy, którym nazywam *Historię prawa w Polsce na tle porównawczym*, dzieło trzytomowe, z dodatkowym czwartym tomem zawierającym indeksy. Miało dwa wydania. Dzieło to ogromne zarówno liczbą stron (ponad 1600 oraz tom indeksów), jak i bogactwem informacji. Wyróżnia się także formą wykładu, a mianowicie dbałością o przejrzystość olbrzymiego materiału. Osobną sprawą jest bibliografia, przy czym Autor dał czytelnikowi także bibliografię dotyczącą prawa w innych krajach, których dzieje prawa w syntezie omówił. Za *Historię prawa* przyznano Autorowi najwyższe wyróżnienie uniwersyteckie, a mianowicie „Laur Jagielloński”¹⁸.

Bibliografia

- Diariusz sejmików województwa lubelskiego, to jest ziemi lubelskiej i powiatu urzędo[wskiego] roku 1792*, Lublin 1792.
- Lityński A., *O modelu monografii sejmiku. W związku z książką Stanisława Płazy Sejmiki i zjazdy szlacheckie województw poznańskiego i kaliskiego. Ustrój i funkcjonowanie (1572–1632)*, Warszawa–Kraków 1984, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1985, z. 1.
- Lityński A., *Sejmik jako instytucja demokracji szlacheckiej 1764–1793. Tradycje – mity – nowości – utopie*, [w:] *Parlamentaryzm i prawodawstwo przez wieki. Prace dedykowane Prof. Stanisławowi Płazie w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Malec, W. Uruszczak, Kraków 1999.
- Lityński A., *Sejmiki ziemskie 1764–1793. Dzieje reformy*, Katowice 1988.
- Lityński A., *Szlachecka doktryna na sejmikach, czyli między mitem a utopią. Zagadnienia wybrane*, [w:] *Parlament, prawo, ludzie. Studia ofiarowane Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, red. S. Russocki i in., Warszawa 1996.
- Lityński A., *Uczony, nauczyciel, przyjaciel. Stanisław Płaza zapisany w mojej pamięci*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2017, nr 10 (4).

¹⁷ Polemizowałem głównie w: A. Lityński, *O modelu monografii sejmiku...*, passim.

¹⁸ D. Malec, *Prof. dr hab. Stanisław Płaza...*, s. 321.

- Lityński A., *W kwestii suwerenności wewnętrznej Rzeczypospolitej w epoce oligarchii*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Prace Prawnicze” 1971, t. 2, nr 21.
- Malec D., *Głos w dyskusji*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2017, nr 10 (4).
- Malec D., *Prof. dr hab. Stanisław Płaza (1927–2006)*, „Palestra” 2006, z. 3-4.
- Matuszewicz M., *Diariusz życia mego*, t. 2: 1758–1764, opr. i wstęp B. Królikowski, komentarz Z. Zielińska, Warszawa 1986.
- Olszewski H., *Praktyka limitowania sejmików*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1961, t. 13, z. 1.
- Olszewski H., *Sejm w dawnej Rzeczypospolitej. Ustrój i idee. Tom 2: Studia i rozprawy*, Poznań 2002.
- Płaza S., *Sejmiki i zjazdy szlacheckie województw poznańskiego i kaliskiego. Ustrój i funkcjonowanie (1572–1632)*, Warszawa – Kraków 1984.
- Płaza S., *Sejmiki i zjazdy szlacheckie województwa sieradzkiego. Ustrój i funkcjonowanie (1572–1632)*, cz. 1, Kraków 1987.
- Szczygielski W., *Referendum trzeciomajowe. Sejmiki lutowe 1792 roku*, Łódź 1994.
- Uruszczak W., *Historia państwa i prawa polskiego 966–1795*, wyd. 4, Warszawa 2021.

STRESZCZENIE

Profesor Stanisław Płaza – badacz sejmików. O Mistrzu

Stanisław Płaza (1927–2006) to postać pierwszoplanowa wśród uczonych piszących o sejmikach. Wyróżnia się nie liczebnością swoich prac, ale ich jakością. Jego koncepcje teoretyczne nie mają sobie równych. Najpierw więc kilka słów o osobie. Stanisław Płaza urodził się w 1927 r., na kresach południowo-wschodnich ówczesnej Rzeczypospolitej. W 1940 r. rodzina deportowana została na Ural. Do Polski wrócili w 1944 r. Drugą połowę swojego zawodowego życia na Uniwersytecie Jagiellońskim Stanisław Płaza poświęcił przede wszystkim badaniu ustroju Polski w XVI–XVII w. W szczególności badał sejmiki ziemskie (województwie). Ciężka choroba i śmierć Uczzonego nie pozwoliły dokończyć zamierzenia. Jednak już pierwsza książka – dotycząca sejmików województw poznańskiego i kaliskiego (1572–1632) – zaskakiwała na wstępie samą konstrukcją. Składa się bowiem z części ogólnej, dotyczącej wszystkich sejmików Rzeczypospolitej, oraz z części jak gdyby szczegółowej. Ta druga jest analizą ustroju i funkcjonowania konkretnego sejmiku (dla województw poznańskiego i kaliskiego). Stanisław Płaza stworzył syntezę naszej wiedzy o sejmikach koronnych w badanym przedziale czasowym. Między innymi spojrzął na sejmik z perspektywy całego systemu ustrojowego. Sejmik został przez Stanisława Płazę oryginalnie wtopiony w cały skomplikowany system organów państwowych oraz samorządowych. Erudycja, wnikliwość badawcza i znakomita znajomość źródeł dały obraz mistrzowski sejmiku jako fundamentalnej części organów ustrojowych

państwa demokracji szlacheckiej. Stanisław Płaza uporządkował nasze wyobrażenia i naszą wiedzę o ustroju dawnej Rzeczypospolitej, a zwłaszcza o systemie parlamentarnym, fundamentalnym w ustroju demokracji szlacheckiej.

SUMMARY

Professor Stanisław Płaza – Researcher of Noble Parliamentary Assemblies. About the Master

Stanisław Płaza (1927–2006) is a leading figure among scholars writing about noble parliamentary assemblies. He is distinguished not by the number of his works, but by their quality. His theoretical concepts have no equal. First, a few words about the person. Stanisław Płaza was born in 1927, in the south-eastern Borderlands of what was then the Republic of Poland. In 1940, his family was deported to the Urals. They returned to Poland in 1944. Stanisław Płaza devoted the second half of his professional life at the Jagiellonian University primarily to the study of the Polish political system in the sixteenth and seventeenth centuries. In particular, he studied (regional) assemblies. Severe illness and the scholar's death prevented him from completing the project. However, already the first book – concerning noble parliamentary assemblies of the Poznań and Kalisz provinces (1572–1632) – was surprising in its structure. It consists of a general part, concerning all the noble parliamentary assemblies of the Republic of Poland, and a detailed part. The latter is an analysis of the system and functioning of a specific sejmik (for the provinces of Poznań and Kalisz). Stanisław Płaza created a synthesis of our knowledge about Crown noble parliamentary assemblies in the examined period of time. Among other things, he looked at the noble parliamentary assemblies from the perspective of the entire system of government. Stanisław Płaza established an original way of fitting noble parliamentary assemblies into the whole complicated system of state and local government bodies. Erudition, research insight, and excellent knowledge of sources gave a masterly picture of noble parliamentary assemblies as a fundamental part of systemic organs of the state of noble democracy. Stanisław Płaza put in order our ideas and our knowledge about the system of the former Republic of Poland, especially about the parliamentary system, fundamental in the system of noble democracy.